

भारत निर्माण योजने अंतर्गत ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याच्या प्रगतीचा अभ्यास करणे

प्रा. संदे राजेसाहेब नवी

सहाय्यक प्राध्यापक, आदर्श महाविद्यालय, विटा.

Email:- sanderaj2013@gmail.com

गोषवारा

पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांच्या राजवटीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत भारतातील ग्रामीण विकासासाठी एक अभियान हाती घेण्यात आले, ज्याला भारत निर्माण योजना असे म्हणतात. निर्धारित वेळेत पूर्ण करण्याची ही नियोजित योजना होती. १९९१ पासून नवीन आर्थिक सुधारणांमुळे व्यवसाय आणि सेवा क्षेत्रांना मोठी गती मिळाली. सेवा अर्थव्यवस्था हळूहळू विकसित झाली. नवीन सरकारचे ध्येय ग्रामीण भागात मूलभूत सुविधा पुरविणे हे होते ज्यासाठी २००५ मध्ये भारत निर्माण योजना सुरू करण्यात आली होती. ग्रामीण भागात रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा, सिंचन, शिक्षण, वाहतूक आणि दळणवळण, आरोग्य यासारख्या सुविधांचा अभाव असल्याने हे क्षेत्र शहरी भागापेक्षा मागासलेले राहिले. शहरी आणि ग्रामीण भागात दरी निर्माण झाली. ही दरी भरून काढण्यासाठी, भारत निर्माण योजनेने भारतीय अर्थव्यवस्थेत खूप महत्त्वाची भूमिका बजावली. या विषयात भारत निर्माण योजनेंतर्गत पिण्याच्या पाण्याचे केवळ लक्ष्य आणि उपलब्धी निवडण्यात आली आहे.

➤ प्रस्तावना

पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांच्या राजवटीत, भारतीय अर्थव्यवस्थेत भारतातील ग्रामीण विकासासाठी एक मिशन हाती घेण्यात आले, ज्याला भारत निर्माण योजना असे म्हणतात. निर्धारित वेळेत पूर्ण करण्याची ही नियोजित योजना होती. १९९१ पासून नवीन आर्थिक सुधारणांमुळे व्यवसाय, व्यवसाय आणि सेवा क्षेत्रांना मोठी गती मिळाली. सेवा अर्थव्यवस्था हळूहळू विकसित झाली. देशाच्या जीडीपीमध्ये सेवा क्षेत्राची भूमिका वाढू लागली. नवनवीन व्यवसायांच्या क्षेत्रात गुंतवणूक झाल्याने शहरीकरण वाढले होते. शहरी क्षेत्रात व्यावसायिकांचा नवा वर्ग उदयास आला. या नव्या व्यापारी वर्गाचा देशाच्या आर्थिक धोरणावरही प्रभाव पडू लागला. अशा प्रकारे १९९१ नंतर सर्व सरकारांनी देशातील शहरी भागाच्या विकासावर अधिक लक्ष देण्यास सुरुवात केली. यामुळे संपूर्ण देशात नागरी सुविधांवर गुंतवणूक वाढली. सर्व सरकारांनी शहरीकरण, व्यापारी वर्गाचा विकास आणि नवीन व्यवसायांच्या बाजूने अनेक धोरणे स्वीकारली. या काळात, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडे बहुतेक सर्व सरकारने दुर्लक्ष केले. 'ग्रामीण' आणि 'शहरी' अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून राष्ट्राची 'भारत' आणि भारतामध्ये विभागणी करण्यात आली. २००४ मध्ये बीजेपी सरकारचे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या कारकिर्दीत इंडिया शायनिंगचा नारा देण्यात आला होता. विविध सामाजिक नेते, राजकारणी तसेच विरोधी पक्षाच्या नेत्यांना असे वाटत होते की, पुन्हा तेच भाजप सरकार देशावर राज्य करणार आहे. मात्र, ग्रामीण भागातील जनतेमध्ये भाजप सरकारबद्दल अत्यंत नकारात्मक मत आहे. याचा परिणाम अतिशय भीषण होता, जिथे भाजप सरकारची पाठ थोपटली. इतिहासात पहिल्यांदाच डाव्या आघाडीतील सुमारे ६० खासदार निवडून आले. आठ वर्षांच्या

कालावधीनंतर डाव्या पक्षांच्या पाठिंब्याने काँग्रेसचे सरकार सत्तेवर आले. मनमोहन सिंग देशाच्या पंतप्रधानपदी विख्यात अर्थतज्ज्ञ डॉ. डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील नवीन सरकारने ग्रामीण विकास, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी गोष्टींना प्राधान्य दिले.

नवीन सरकारचे ध्येय ग्रामीण भागात मूलभूत सुविधा पुरविणे हे होते ज्यासाठी २००५ मध्ये भारत निर्माण योजना सुरू करण्यात आली होती. ग्रामीण भागात रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा, सिंचन, शिक्षण, वाहतूक आणि दळणवळण, आरोग्य यासारख्या सुविधांचा अभाव असल्याने ग्रामीण क्षेत्र, शहरी भागापेक्षा मागास राहिले. शहरी आणि ग्रामीण भागात दरी निर्माण झाली. ही दरी भरून काढण्यासाठी, भारत निर्माण योजनेने भारतीय अर्थव्यवस्थेत खूप महत्त्वाची भूमिका बजावली.

ग्रामीण भागातील लोकांना स्वच्छ आणि पुरेसे पिण्याचे पाणी मिळावे आणि ग्रामीण भागातील जनतेचे जलजन्य आजारांपासून संरक्षण करण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली. ग्रामीण भागातील लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी पैसे देणे परवडत नाही आणि ते पाण्याचे स्रोत निर्माण करू शकत नाहीत, त्यामुळे त्यांना स्वच्छ आणि पुरेसे पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे सरकारसाठी महत्त्वाचे आहे, त्याचवेळी भारतात हेही दिसून आले की, सरकारने हा उपक्रम हाती घेतला होता. पाणीपुरवठ्याशी संबंधित विविध कार्यक्रम आणि भारत निर्माण योजना हा पिण्याच्या पाण्यातील महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे.

➤ भारत निर्माण योजना

भारत निर्माण योजना हा भारतातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांशी संबंधित विविध समस्या सोडवण्यासाठी भारत सरकारने सुरू केलेला कालबद्ध कार्यक्रम होता. कार्यक्रमाच्या कार्यक्षमतेची पातळी वाढवण्यासाठी भारत निर्माण योजनेने आपल्या क्रियाकलापांमध्ये पारदर्शकता आणि तंत्रज्ञान लागू केले होते. बहुसंख्य लोकसंख्येला ग्रामीण भागात मूलभूत सुविधांचाही अभाव आहे. भारतीय ग्रामीण भागातील ७०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या गरिबी, बेरोजगारी, मूलभूत गरजांपासून वंचित राहणे, अस्वच्छ परिस्थिती, महागाई, तांत्रिक मागासलेपण इत्यादींनी ग्रस्त आहे.

वाढती लोकसंख्या, मूलभूत सुविधांचा अभाव, अयोग्य आरोग्य सुविधा इत्यादी ग्रामीण भारताची मुख्य वैशिष्ट्ये होती. त्यामुळे ग्रामीण विकासासाठी मूलभूत सुविधांचा विकास ही प्रमुख गरज होती. डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी सांगितले होते की, भारत निर्माण योजना ग्रामीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावेल अशा प्रकारे, डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली; ग्रामीण भारतातील सर्वांगीण विकासासाठी अनेक उद्दिष्टांसह ग्रामीण विकास समितीची स्थापना करण्यात आली.

भारत निर्माण योजना २००५-०९ आणि २००९-१४ अशा दोन टप्प्यांत राबविण्यात आली. २००५-०९ च्या पहिल्या टप्प्यातील यशामुळे, २००९ च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला अधिक महत्त्व मिळणे स्वाभाविक होते. काहीही अनपेक्षित घडले नाही आणि २००९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाने २०४ संसदीय जागा जिंकल्या. यामुळे, भारत निर्माण योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यातील काम पुढे चालू ठेवणे सोपे झाले. खालील भागामध्ये भारत निर्माण योजनेची मुख्य वैशिष्ट्ये अधोरेखित केली आहेत.

➤ संशोधन समस्या

२००५ मध्ये ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी भारत निर्माण योजना सुरू करण्यात आली. निश्चित उद्दिष्टांसह हा एक प्रमुख कार्यक्रम होता. भारत निर्माण योजनेचे सहा मुख्य घटक म्हणजे ग्रामीण रस्ते, घरे, वीज, पिण्याचे पाणी, सिंचन आणि टेलिफोन हे होते. भारत निर्माण योजनेमुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली. त्यामुळे भारतात अनेक मूलभूत सुविधा विकसित झाल्या. भारत निर्माण योजनेमुळे पिण्याच्या पाण्यासारखा महत्त्वाचा प्रश्न सुटला. अशाप्रकारे,

सध्याच्या अभ्यासाचा संशोधनाचा विषय आहे “भारत निर्माण योजने अंतर्गत ग्रामीण पिण्याच्या पाण्याच्या प्रगतीचा अभ्यास करणे” हा आहे.

➤ संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतात भारत निर्माण योजनेअंतर्गत पिण्याच्या पाण्याच्या लक्ष्याचे विश्लेषण.
२. भारतातील भारत निर्माण योजनेअंतर्गत पिण्याच्या पाण्याचे लक्ष्य साध्य करण्याचे विश्लेषण.
३. भारत निर्माण योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्यावर होणाऱ्या खर्चाचा अभ्यास करणे.
४. आवश्यक असल्यास सुधारणेसाठी उपाय सुचवणे.

➤ संशोधन पद्धती

कोणत्याही संशोधनासाठी संशोधन पद्धती आवश्यक असते. या संशोधनासाठी केवळ दुय्यम माहितीचा वापर केला आहे. त्यामध्ये पुस्तके, जर्नल्स, वार्षिक अहवाल आणि विचारात घेतलेल्या कालावधीसाठी (२००५ ते २०१४) भारत निर्माण योजनेच्या अधिकृत नोंदीमधून माहिती घेतली आहे.

➤ संशोधनाच्या मर्यादा

सध्याच्या संशोधन अभ्यासाला खालील मर्यादा आहेत.

- हा अभ्यास फक्त पिण्याच्या पाण्यासाठी भारताच्या प्रयत्नांशी संबंधित आहे.
- सध्याचा अभ्यास २००५-०६ ते २०१३-१४ या कालावधीपुरता मर्यादित आहे.
- सध्याच्या अभ्यासात केवळ निवडक पेयजल भारत निर्माण योजनेचा विचार करण्यात आला आहे.

➤ माहिती विश्लेषण

वर नमूद केल्याप्रमाणे माहिती विविध स्रोतांकडून गोळा केला गेला आहे. हे वेगवेगळ्या स्वरूपात सारणीबद्ध केले आहे आणि सरासरी, मानक विचलन, भिन्नतेचे गुणांक, चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर, कमाल आणि किमान वापरून विश्लेषण केले आहे.

तक्ता क्र. १

भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्याचे लक्ष्य आणि साध्य

अ.क्र.	वस्तीचा प्रकार	लक्ष	साध्य	साध्य केलेल्या लक्षाची %
१	खुल्या वस्ती	५५०६७	५४४४०	९८.९
२	पाठीमागे घसरण	३३१०००	३५८३६२	१०८.३
३	गुणवत्ता प्रभावित	२१७०००	५०१६८	२३.१
एकूण		६०३०६७	४६२९७०	७६.८

स्रोत: वार्षिक अहवाल - पेयजल मंत्रालय, भारत सरकार, २०१४-१५, पे.क्र. १३-१४.

वरील तक्ता क्रमांक १ मध्ये २०१४-१५ मधील भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्याचे लक्ष आणि साध्य दर्शवले आहे. खुल्या वस्तीमधील भारत निर्माण योजनेअंतर्गत साध्य केलेले लक्ष ९८.९ टक्के आहे. भारत निर्माण योजने अंतर्गत पाठीमागे घसरण झालेले लक्ष १०८.३ टक्के आहे आणि गुणवत्ता प्रभावित लक्ष्य २३.१ टक्के आहे. या वर्षात भारत निर्माण योजने अंतर्गत एकूण पिण्याच्या पाण्याचे लक्ष ६०३०६७ असून ४६२९७० उद्दिष्ट साध्य झाले आहे. थोडक्यात, भारत निर्माण योजने अंतर्गत एकूण पिण्याच्या पाण्याचे साध्य केलेले लक्ष ७६.८ टक्के इतके आहे.

तक्ता क्र. २

भारतातील भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर होणारा खर्च

अ.क्र.	वर्ष	खर्च (रुपये करोड मध्ये)	टक्केवारी
--------	------	-------------------------	-----------

१	२००५-०६	४०९८	८.५६
२	२००६-०७	४५६०	९.५२
३	२००७-०८	६४४२	१३.४५
४	२००८-०९	७२९९	१५.२४
५	२००९-१०	७९९०	१६.६९
६	२०१०-११	८९८७	१८.७७
७	२०११-१२	८४९३	१७.७४
८	२०१२-१३	१०५००	२१.९३
एकूण		५८३६९	-
सरासरी		७२९६.१३	-
प्रमाणित विचलन		२१८७.०३	-
भिन्नतेचे गुणांक		२९.९८	-
चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर		०.१४	-
कमाल		१०५००	-
किमान		४०९८	-

स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालयाचा वार्षिक अहवाल २०१४-१५.

वरील तक्ता क्रमांक २ मध्ये भारतातील भारत निर्माण योजने अंतर्गत २००५-०६ ते २०१२-१३ या कालावधीतील पिण्याच्या पाण्याचा खर्च दर्शवला आहे. या कालावधीत भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर सरासरी खर्च अनुक्रमे ५८३६९ करोड रुपये होता. भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावरील खर्चाच्या भिन्नतेचा गुणांक अनुक्रमे २९.९८ टक्के होते. म्हणजे भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर होणारा खर्च भारतात वाढत आहे. भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावरील खर्चाचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर अनुक्रमे ०.१४ टक्के होता. या वर्षी २०१२-१३ मध्ये भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर सर्वाधिक १०५०० करोड रुपये खर्च झाल्याचे दिसून आले आहे. त्याचप्रमाणे अभ्यास कालावधीत भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावरचा किमान खर्च अनुक्रमे ४०९८ करोड रुपये खर्च असल्याचे आढळून आले आहे. २००५-०६ ते २०१२-१३ या कालावधीत भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यासाठी होणारा खर्च आणि त्याची टक्केवारी वाढत आहे.

➤ निष्कर्ष

१. खुल्या वस्तीमधील भारत निर्माण योजने अंतर्गत साध्य केलेले लक्ष ९८.९ टक्के आहे. भारत निर्माण योजने अंतर्गत पाठीमागे घसरण झालेले लक्ष १०८.३ टक्के आहे आणि गुणवत्ता प्रभावित लक्ष्य २३.१ टक्के आहे. या वर्षात भारत निर्माण योजने अंतर्गत एकूण पिण्याच्या पाण्याचे लक्ष ६०३०६७ असून ४६२९७० उद्दिष्ट साध्य झाले आहे.
२. थोडक्यात, भारत निर्माण योजने अंतर्गत एकूण पिण्याचे पाणी ७६.८ टक्के आहे.
३. २००५-०६ ते २०१२-१३ या कालावधीत भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर सरासरी खर्च अनुक्रमे ५८३६९ होता.
४. भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावरील खर्चाच्या भिन्नतेचे गुणांक अनुक्रमे २९.९८ टक्के होता. म्हणजे भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर होणारा खर्च भारतात वाढत आहे.
५. भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावरील खर्चाचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर अनुक्रमे ०.१४ टक्के होता.

६. २०१२-१३ या वर्षामध्ये भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर सर्वाधिक १०५०० खर्च झाल्याचे दिसून आले आहे. त्याचप्रमाणे अभ्यास कालावधीत भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावरचा किमान खर्च अनुक्रमे ४०९८ असल्याचे आढळून आले आहे.
७. याचा निष्कर्ष असा की २००५-०६ ते २०१२-१३ या कालावधीत भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्यावर होणारा खर्च वाढत आहे.
८. २००५-०६ ते २०१२-१३ या कालावधीत भारत निर्माण योजने अंतर्गत पिण्याच्या पाण्याच्या खर्चाच्या टक्केवारीत वाढ होत आहे.

➤ **उपाययोजना**

भारत निर्माण योजनेत ग्रामीण रस्ते, ग्रामीण घरे यावर अधिक भर देण्यात आला आणि सिंचनासाठी खूप कमी निधी देण्यात आला. वास्तविक सर्वांगीण ग्रामीण विकासासाठी पिण्याच्या पाण्यासाठी अधिकाधिक निधी आवश्यक आहे. त्यामुळे नव्या सरकारने पिण्याच्या पाण्यासाठी जास्तीत जास्त निधी उपलब्ध करून द्यावा.

➤ **संदर्भग्रंथ**

1. Jain Menu, (2011), "Rural development programme in India", JBD publication New Delhi, pp 271-272.
2. Nath V (2010), "Rural Development Planning in India, JBD publication, New Delhi, pp 189-191.
3. Gupta K.R., "Rural Development in India", Atlantic Publisher, New Delhi, pp 59-60.
4. Singh Ramesh, (2014), "Indian Economy - Civil Services Mcgraw Hill Education, New Delhi, pp 52.
5. Ministry of Rural Development, Government of India, Annual Report 2007-08, pp 230-231.
6. Ministry of Rural Development, Government of India, Annual Report 2010, 2011, 2011-12, 2013-14, pp 135, 139, 238, 255.
7. Ghodke Amol, (2013), Human Resource Development in India, pp 368-369.
8. India Year Book (2014), Ministry of Information and Broadcasting, pp 724-748.
9. Kurukshetra - A Journal of Rural Development Vol 60, No 12, Oct 2012.
10. Gupta Sumit and Gupta Mukhta (1998), "Water and Sanitation in five year plan in Natural Resource Management, Swarup and Son's, New Delhi, pp 160.
11. Robert Chamber - Rural Development in India, Oxford University Press.